

HAKIM TERMIZIY SINONIMIYA NAZARIYASINING ARAB TILSHUNOSLIGIDAGI MAVJUD NAZARIYALARDAN FARQI

*Muhammadjonov Fathiddin Muhiddin o'g'li, O'zbekiston xalqaro
islomshunoslik akademiyasi Arab tili va adabiyoti "al-Azhar"
kafedrası magistri*

THE DIFFERENCE BETWEEN HAKIM TERMIZI'S THEORY OF SYNONYMY AND THE EXISTING THEORIES IN ARABIC LINGUISTICS

*Muhammadjonov Fathiddin Muhiddin o'g'li, Master's student at the
Department of Arabic Language and Literature "Al-Azhar",
International Islamic Academy of Uzbekistan*

ОТЛИЧИЕ ТЕОРИИ СИНОНИМИИ ХАКИМА ТЕРМИЗИ ОТ СУЩЕСТВУЮЩИХ ТЕОРИЙ В АРАБСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

*Мухаммаджонов Фатхиддин Мухиддин оглы, магистр
кафедры арабского языка и литературы "Аль-Азхар"
Международной исламской академии Узбекистана*

<https://orcid.org/0009-0009-9139-6349>

e-mail:
fathiddinmuhammad@
gmail.com

Annotatsiya: X asrda yashab ijod etgan, o'zining tasavvuf ta'limotlari asosida shakllangan lingvistik qarashlari bilan arab tilshunosligi rivojiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk vatandoshimiz Hakim Termiziyning sinonimiya nazariyasi borasida arab tilshunosligidagi mavjud nazariyalardan farqli qarashlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Hakim Termiziy, sinonimiya, arab tilshunosligi, tasavvuf, semantik farqlar, Qur'on tafsiri, nahv, lug'atshunoslik, arab tili grammatikasi, leksikologiya, til nazariyasi, Ibn Qutayba, Abu Hilal Askariy, Ibn Jinniy, Rog'ib Isfahoniy.

Abstract: Information is provided about the views of our great compatriot Hakim Termizi, who lived and worked in the 10th century, and who made an invaluable contribution to the development of Arabic linguistics with his linguistic views formed on the basis of Sufi teachings, regarding his theory of synonymy and its differences from the existing theories in Arabic linguistics.

Key words: Hakim Termizi, synonymy, Arabic linguistics, Sufism, semantic differences, Qur'an interpretation, grammar, lexicology, Arabic language grammar, linguistic theory, Ibn Qutayba, Abu Hilal al-Askari, Ibn Jinni, Raghib al-Isfahani.

Аннотация: Приводится информация о взглядах нашего великого соотечественника Хакима Тирмизи, который жил и творил в X веке и внес неоценимый вклад в развитие арабского языкознания своими лингвистическими воззрениями, сформированными на основе суфийского учения, в частности о его теории синонимии и её отличиях от существующих теорий в арабском языкознании.

Ключевые слова: Хаким Тирмизи, синонимия, арабское языкознание, суфизм, семантические различия, толкование Корана, грамматика, лексикология, грамматика арабского языка, теория языка, Ибн Кутайба, Абу Хилал Аскари, Ибн Джинни, Рагиб Исфাহани.

КИРИШ (INTRODUCTION).

Ajdodlarimiz ilmiy merosini tadqiq qilish, shu jumladan, alloma Hakim Termiziy ilmiy faoliyatini o'rganishga oid O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-fevraldagi "Imom Termiziy xalqaro ilmiy tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2774 sonli¹ hamda 2017-yil 24-mayda "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2995 sonli qarori muhim o'rin tutadi². Ushbu qarorlar yurtimizda filologiya yo'nalishida alloma Hakim Termiziyning tilshunoslikka oid ilmiy merosini chuqur o'rganish zarurati mavjudligini asoslaydi.

Alloma Hakim Termiziyning "al-Furuq va man'u-t-taroduf" (الفروق ومنع الترادف – "Farqlar va sinonimiyaning yo'qligi") asarida "taroduf" (الترادف – sinonimiya)ga doir muhim qarashlar jamlangan. Allomaning sinonimiyaga oid qarashlari arab leksikologiyasi taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Biroq olimning ayni asardagi sinonimiyaga oid qarashlari hanuzgacha batafsil o'rganilmagan. Mazkur maqola tanlangan mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW). Dunyo tilshunosligi, xususan, arab tilshunosligida Hakim Termiziyning arab tili leksikologiyasiga oid asarlari maxsus tadqiq etilgan. Jumladan, bugungi kunda tadqiqotchilar allomaning tilshunoslikka oid asarlarini ilmiy tadqiq qilish, ularni nashrga

tayyorlash ishlarini olib borib uning asarlari kodikologiyasini tuzish, olimning hayoti va ilmiy faoliyatini yoritish ustida ish olib bormoqdalar. Unga ko'ra arab olimlaridan X.Zahriy, K.Avayza, A.Baraka, R.Huzayyan, A.Soyih, U.Yahyo, H.Abdulqodir, S.Avo va N.Munajjid kabi olimlarning tadqiqotlarida Hakim Termiziy hayoti, uning yozib qoldirgan qur'onshunoslik va arab tilshunosligiga doir asarlari haqida qisqacha ma'lumotlar keltirilgan³.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH ETHODOLOGY). Ushbu tadqiqotda tavsifiy, leksik-semantik, qiyosiy, zidlash metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS). Hakim Termiziy sinonimiya nazariyasi arab tilshunosligidagi mavjud nazariyalardan farqlanishida uning tasavvufiy va arab tilining grammatikasiga oid qarashlari muhim o'rin egallaydi. Alloma arab tiliga mukammal til sifatida qaragani bois, arab tilidagi so'zlarning asl mohiyatini anglabgina diniy ta'limotlarni to'liq anglash mumkinligi haqidagi fikrni ilgari suradi. Arab tilining grammatik qoidalari orqali oyatlarning botiniy ma'nolarini ochib berishni maqsad qiladi. So'zlar yasalishi masalasiga tasavvufiy tus berib, harf-so'z-ma'no o'rtasida uzviy bog'liqlik borligini muqaddas matnlar asosida isbotlaydi. Arab lug'atshunosligida sinonimiya hodisasini rad etib,

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori // <https://lex.uz/docs/-3211987>.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi" // <https://lex.uz/docs/-3211987>.

³ Avayza K. Al-Hakim At-Termiziy al-faqih an-noqid. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1993.; Baraka A. Al-Hakim At-Termiziy va nazariyatuhu fil-valoya. Qohira: Majmaa al-buhus al-islomiya, 1971.; Soyih A. Al-Hakim At-Termiziy // Xatm al-avliyo lil-Imom al-hofiz al-Hakim At-Termiziy. Nashrga tayyorlovchi A.Soyih. –Qohira: Maktaba as-saqofa ad-diniya, 2008.; Yahyo U. Muqaddima omma // Kitob xatm al-avliyo. Bayrut: al-Maktaba al-kosulikiya, 1965.; Juyushiy, M.I. Al-Hakim At-Termiziy –dirosatun li-osorihi va afkorihi. Qohira: Dor an-nahza al-arabiya, 1980.; Huzayyan R. Al-Hakim At-Termiziy va manhajuhu al-hadisiy fi Navodir al-usul. –Qohira: Dor al-fof, 1998.;

Zahriy X. Hakimu Xuroson va anis az-zamon. –Rabot: ar-Riyoza al-muhammadiya lil-ulamo, 2013; Zaydon H. Muqaddima // Tahsil nazoir al-Qur'on lil-Hakim At-Termiziy. Nashrga tayyorlovchi H.Zaydon. Qohira: Matbaatu-s-saoda, 1969–70.; Al-Avo S.M. Al-Vujuh van-nazoir fil-Qur'on al-karim. Bayrut: Dor ash-shuruq, 1998; Munajjid N.M. Al-Ishtirok al-lafziy fil Qur'on al-karim: bayna an-nazariya vAt-tatbiq. Damashq: Dor al-fikr, 1999.; Çift S. Hakim Tirmizi ve tasavvuf anlayışı. Istanbul: İnsan yayınları, 2008.; Kaya S. Hakim etTirmizi'de vücûh ve nezâir. –Istanbul: Ragbet, 2016; Uyar M. Hakim Et-Tirmizi'nin 'Risâletü keyfiyyeti's-sülûk ila rabbi'l-âlemîn' adli eserinde bireysel bir çaba olarak uzlet, halvet ve keşf süreci. –Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Aralık/December 2018. –S. 209–242.; Abdurrezzâk A. Hakîm Tirmîzî'nin psikoloji anlayışında öğrenme ve algılama. Bursa: T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cilt: 11, Sayı:2, 2002. –S. 237–250.; İşitan.

ma'nodosh so'zlar qalb-nafs ziddiyati asosida farqli mazmun kasb etishini qayd etadi⁴.

Sinonimiya hodisasi tilshunos va usulshunos olimlar o'rtasida atroflicha muhokama qilingan fundamental masalalardan bo'lib, arab tilshunoslik ilmi (اللغة فقه) kitoblarida yoritilgani bilan e'tiborga molik. Shu jumladan, sinonimiyani inkorini yoqlovchi bir qancha tilshunos olimlar so'zlar orasidagi semantik farqlar tahliliga to'liq va qisman bag'ishlangan kitoblar ta'lif etganlar:

Abul Hilal Askariy (920-1005). "al-Furuq al-lug'aviyya" (الفروق اللغوية) – "Lug'aviy farqlar") asarida olim so'zlar orasidagi nozik semantik farqlarni tahlil qilib, sinonimiyaning mavjudligini inkor etadi. Ibn Qutayba (828-889) "Adab al-Katib" (أدب الكاتب – "Yozuvchining odobi). Ushbu asarda Ibn Qutayba ayrim so'zlar orasidagi semantik farqlarni ko'rsatib, sinonimiyaning mavjudligini shubha ostiga oladi. Abu Muhammad al-Qosim ibn Muhammad At-Tag'olibiy ham o'zining "Fiqh al-Lug'o va asror al-Arobiyya" (فقه اللغة وأسرار العربية – "Til ilmi va arab tili sirlari") arab tilidagi so'zlar orasidagi nozik farqlarni tahlil qiladi. Tilshunos olim ibn Faris (940-1004) "al-Sohibi fi fiqh al-lug'o" sinonimiyani to'liq inkor etib, har bir so'z o'ziga xos ma'noga ega ekanligini ta'kidlaydi. Aynan ibn Farisning qarashlari Hakim Termiziyning sinonimiya masalasidagi qarashlariga o'xshash.

Termiziy yashagan yoki shunga yaqin davrlarda tilda sinonimiya hodisasini inkor etgan va yoqlagan bir qancha arab tilshunos olimlari bo'lsa-da, alloma o'zining bu boradagi qarashlarida farqli jihatlarga ega. Jumladan, yuqorida zikr qilingan tilshunos olimlardan ibn Qutaybaning (828-889) sinonimiyani shubha ostiga olgani ma'lum. Lekin olim o'zining "Adab al-Katib" va "Ta'vilu mushkil al-Qur'on" (التأويل – "Qur'onning tushunilishi qiyin o'rinlari ta'vili") asarida sinonimik ifodalar borasida fikr yurita turib, sinonimik yaqinlikni

qisman tan oladi. U sinonimiya haqida quyidagicha fikr bildiradi:

وقد نجد في القرآن الكلمة والكلمتين والمعاني متقاربة، ولكن لكل واحدة وجه وموقع ليس للآخر⁵.

"Biz Qur'onda bir yoki ikki so'zning o'zaro yaqin ma'nolarda kelishini topamiz, biroq har birining o'ziga xos qiyofasi va kelish joyi bor, bu boshqa so'zga tegishli emas".

Ibn Qutaybaning ushbu fikri orqali uning Qur'onda sinonim so'zlar mavjudligini e'tirof etganini, ammo ularning nozik ma'no farqlari bor degan fikrni nazarda tutganligini anglashimiz mumkin. Uning qarashicha, sinonimiya kontekstga bog'liq bo'ladi. Alloma Abu Bakr Anbariyning (884-940) ham sinonimiya inkori borasidagi qarashlarida Termiziyni muxolif bo'lgan bir qancha o'ziga xos farqlarni uchratishimiz mumkin. Anbariy so'zlarning qo'llanishidagi farqlariga e'tibor bergan. U muqaddas matnlar va arab she'riyatidan misollar keltirgan holda, har bir sinonim so'z o'z kontekstiga qarab tanlanadi degan fikrni ilgari suradi.

كل لفظتين اتفقتا في المعنى، واختلفتا في اللفظ، فكل واحدة منهما موضع لا يصلح فيه غيرها، لا فتراق الاستعمال⁶.

"Har ikki so'z ma'noda bir xil bo'lsa-da, lafzda farq qilsa, har biri o'z o'rnida ishlatiladi. Biri qo'llanadigan joyda boshqasi ishlatilmaydi, chunki iste'molda tafovut bor".

So'zlarning semantik farqlarini tahlil qilgan olim Abu Hilal Askariyning ham sinonimiya masalasida o'ziga xos qarashi mavjud bo'lib, aytadiki:

كثير من الناس يظن أن معاني الألفاظ المترادفة واحدة، وليس كذلك، لأن لكل لفظة منها معنى يخصها، لا تؤدي غيرها مؤداها⁷.

"Ko'p odamlar sinonim so'zlarning ma'nolari bir deb o'ylaydi, aslida unday emas. Chunki har bir so'zning o'ziga xos ma'nosi bor, uni boshqasi to'liq ifoda eta olmaydi".

Abu Hilal Askariy ta'lif etgan kitob "al-Furuq al-lug'aviyya" asari nomidan Askariy

⁴ Usmonov Ibrohim. Ishoriy nahvga tasavvufiy yondashuvlar: Hakim Termiziy qarashlari // Chet (arab) tili zamonaviy ta'limida vosita til muammosi va innovatsion yondashuv mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2024. – B. 215.

⁵ ابن قتيبة، تأويل مشكل القرآن، تحقيق: السيد أحمد صقر، دار إحياء التراث العربي، بيروت، 1973، ص. 25.

⁶ أبو بكر أنباري محمد بن القاسم. الزاهر في معاني كلمات الناس. تحقيق: محمد بشير. القاهرة: مكتبة الخانجي، 1992، ص. 17.

⁷ أبو هلال العسكري الحسن بن عبد الله. الفروق في اللغة. تحقيق: محمد إبراهيم سليم. بيروت: دار العلم للملايين، 1998، ص. 5.

Hakim Termiziy kabi sinonimiyani mutloq inkor etgan degan fikr paydo bo'lishi tabiiy. Biroq Askariy yuqorida keltirilganidek, الألفاظ المترادفة “sinonim lafzlar” iborasini qo'lladi va bir so'z boshqa so'zning ma'nosini ifoda eta olmasligini bayon qildi.

XULOSA (CONCLUSION). Hakim Termiziy tasavvuf ta'limotiga aloqador so'zlarning ma'nolarini sharhlagani bois asarlarida tahlil qilingan so'zlarning barchasi lingvistik nuqtayi nazardan sinonim emas. Hakim Termiziy yuqorida keltirilgan arab tilshunos olimlaridan farqli o'laroq konseptual shaklda sinonimiya paradigmasini semada leksemalarni bemalol almashtirib qo'llash deya talqin qilgan. Allomaning ushbu qarashi ko'proq bugungi kunda absolyut sinonimiya tushunchasiga ko'proq mos keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

(REFERENCES):

1. Qo'chqorov O. O'zbek tilining sinonimlar lug'ati. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2009. – 912 b.
2. Madrahimov A. Sinonimlar va ularning uslubiy xususiyatlari. –Toshkent: Fan, 1982. – 180 b.
3. Rasulov T. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1984. – 224 b.
4. Normurodov Yo. Sinonimlar semantikasi va uslubiyati. – Toshkent: Fan, 1993. – 200 b.
5. At-Termiziy, al-Hakim Muhammad ibn Ali. Al-Furuq va man'-u-taroduf. M.Juyushiy nashrga tayyorlagan. Qohira: Iymon nashriyoti, 2005. – 328 b.
6. At-Termiziy, al-Hakim Muhammad ibn Ali, Tahsil nazoir al-Qur'on. –Qohira: Dor al-kutub va al-vasoiq al-Misriya. ٱ Inv. № 19516/1. – 176 b.
7. At-Termiziy, al-Hakim Muhammad ibn Ali. Tahsil nazoir al-Qur'on.–Iskandariya. Maktaba baladiya al-Iskandariya. Qo'lyozma. Inv. № 3585/11. – 159 b.

